

С.А. Жүсіп¹
Р.С. Имаханбет²
Г.Т. Оспанова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
²Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйі, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан
*Корреспонденция үшін автор: rayhanymahanbet@gmail.com

«Қырық мысал» жинағының жазылуы мен басылуы*

Аңдатпа. Мақалада қоғам және мемлекет қайраткер, реформатор тұлға, ағартушы ғалым, ақын-аудармашы Ахмет Байтұрсынұлын шығармашылығының беймәлім қырлары қарастырылады. Атап айтқанда, А.Байтұрсынұлы талантын жаңа бір қырынан танытатын «Қырық мысал» жинағының жазылуы мен басылуы архив деректері негізінде талданады. Қазақ халқының азаттығы үшін күрескен А.Байтұрсынұлы азаттық идеясын патша билігінің цензуралық қысымына байланысты ашық айта алмады. Сондықтан да мысал өлеңдер арқылы ойын астарлап жеткізуге тура келді.

Орыс жазушысы әрі мысалшысы Иван Крылов мысалдарын қазақша аударған оның тұңғыш жинағы Санкт-Петербурда 1909 жылы жарық көргені мәлім. Алайда «Қырық мысал» жинағының қазақшаға аударылғаны, оның жылдар бойы А.Байтұрсынұлының өзімен бірге «тар жол тайғақ кешу» тарихы белгілі бір ортаға мәлім болғанымен, жалпы бұқараға беймәлім болып келген болатын. Міне, Ресейдің орталық архивтері, аймақтық музейлерінен табылған тың құжаттар мен мәліметтерге сүйенсек, А.Байтұрсынұлының «Қырық мысал» кітабының жылдар бойы жарыққа шықпай жатуының себептерін түсінуге болады. Сонымен қатар, А.Байтұрсынұлы шығармашылығының бұрын беймәлім болып келген қырлары байыпталады. Ол мәселе Ресей Федерациясы Красноярскі аймақтық өлкетану музейінен табылған мұрағаттық құжаттар негізінде сараланады. Сол арқылы қазіргі ахметтанудың беймәлім мәселелері айқындала түседі.

Түйін сөздер: Крылов, А.Байтұрсынұлы, аударма өлең, «Қырық мысал», Ө.Бөкейхан, генерал-губернатор, цензура, Потанин, Ольденбург, Ғылым академиясы, баспахана, дарынды суретші.

*Ғылыми мақала 2021–2023-жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР09260561 «Ахмет Байтұрсынұлы. 12 томдық толық шығармалар жинағы. Қазақ және орыс тілдерінде» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2023-142-1-199-210>

Кіріспе

Қоғам және мемлекеттік қайраткер, Алаш Республикасы, кейіннен Қазақ Кеңес Республикасының тұңғыш оқу-ағарту министрі,

ақын-аудармашы, ағартушы-реформатор, ұлттық баспасөздің негіздеушісі, қазақ тілі білімі мен ұлттық әдебиеттанудың негізін қалаушы, түркітанушы-лингвист, көсемсөзші А.Байтұрсынұлының тұңғыш «Қырық мысал»

өлеңдер жинағы 1909 жылы Санкт-Петербурда жарық көрді [1, 116].

2022 жылы XX ғасырдың ағартушы-реформаторы, ұлт ұстазының туғанына 150 жылдығына орай, ғұламаның мұрасын қайта бір тереңдеп зерделеудің мүмкіндігі туды. Шындығында, ағартушы ақынның орыс жазушысы И.Крыловтан 40 мысалын қазақ тіліне аударған жинағының Петербурда жарық көргендігі айтылғанымен, қандай баспадан шыққаны жөнінде нақты мәліметтер берілген емес және бұны терең зерттеген ізденушілер де болмады. Қазақ қоғамының ғылыми ортасы мен жалпы жұртшылықтың таным-пайымында ұлы ойшыл А.Құнанбайұлының төл туындысы мен оның А.Пушкин, М.Лермонтов, И.Крыловтан аударған өлеңдер жинағы басылып шыққан Ильяс Бураганскийдің баспаханасынан шыққан болуы керек деген ойықтималдығы басым болды [2].

Ресейдің орталық архивтері мен өлкелік музейлерінен соңғы кезде табылған тың әрі соны деректер, оның ішінде Алаш көшбасысы Ә.Бөкейханның жазған хаттардың бірінде А.Байтұрсынұлының осы күнге дейін қазақ ортасына беймағлұм болып келген қыры: фотоәуесқойлығымен қатар, тұңғыш кітабының жазылуы мен басылуындағы өзекті мәселелердің себептері мен салдарлары ашылды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мақаламызда тақырыпты кеңінен ашу үшін талдау, жинақтау, әдеби тұрғыдан зерделеу, салыстыру әдістері басшылыққа алынды.

Қазақтың ұлттық әдебиеттану ғылымы ортасында төлтума деп танылуы мойындалған «Қырық мысал» жинағы арада – 113 жыл (бір ғасырдан аса уақыт) өтсе де өзекті, бұл өлеңдер жинағының ұлттық құндылығы артып, аударма авторының тіл қолданысы зерттеліп, зерделенуде. Ағартушы-күрескер А.Байтұрсынұлының Иван Крыловтан аударған мысал-өлеңдері баспадан кітап (жинақ) болып шыққанға дейін жылдар бойы «сарғайып жатқан», анығы – 5 жыл «басуға ұлықсат берілмеуінің» тарихы мәлім болып отыр.

Әрине, бізге аяулы тұлғаның ардақты есімі 1988 жылы 4-қарашада ресми ақталғаннан кейін жеткен ақынның «Қырық мысал» жинағының түпнұсқасындағы «1901–1904-жылдары орыс тілінен қазақ тіліне тәржіма еткен Ахмед Байтұрсын оғлы» деген ішкі мұқабасындағы мәлімет белгілі. Осы «талай тарихты бүгіп жатқандай» мәліметті індетте зерттеудің иіні тұлғаның мерейтойы тұсында қарастырылып отырғаны ащы да болса ақиқат. Бұл жәйттің ақиқатын Алаш көсемі Ә.Бөкейханның Красноярскі қаласының Аймақтық өлкетану музейінің қорынан табылған хаттарының бірінен мәлім болды. Аталған өлкелік музейден Ә.Бөкейханның орыс ғалымы Г.Потанинге 1903–1906-жылдары жазған бес хаты, бір жеделхаты, сонымен бірге, Шоқанның әкесі Шыңғыстың қос хаты және бір жеделхаты, Шоқанның інісі Әбділмақыжанның үш хаты, ұлы ақын һәм ойшыл Абай Құнанбайұлының немерелес туысы Нұғыман Құнанбайұлының үш ашық хаты, шоқантанушы орыс ғалымы Николай Веселовский және бір беймәлім тұлғаның хаттары, ұзын саны – 20 хат сақталғаны анықталды [3]. Осы хаттар мен жеделхаттардың барлығы дерлік Г. Потаниннің атына (адресатына) жазылып, жөнелтілген.

Нәтижелер

Мақалада дереккөздер ретінде Ресей федерациясының орталық архивтері мен өлкелік музейлерінен табылған тарихи құжаттар және деректік мәліметтер, сонымен қатар, 1930–40-жылдардағы жаппай қуғын-сүргін ұшырағандардың құжаттары, сот материалдарының жинақтары, Алаш қайраткерлері мұраларының қайта жарық көрген таңдамалы жинақтары, XX ғасыр басындағы түрлі тарихи оқиғалардың куәгерлерінің естеліктері, 1917 жылғы төңкеріске дейінгі және одан кейінгі кезеңдегі «Семипалатинский листок» (Семей), «Иртыш» (Омбы), «Речь» (СПб), «Южный Урал» (Орынбор) сияқты мерзімді басылымдардың материалдары сараланып, үзінділер келтірілді. Ресей архивтері мен музейлерінен РФ Мемлекеттік архиві (Мәскеу), Красноярскі аймақтық өлкетану музейін ерек-

ше атап айтуға болады. Оның ішінде жуырда ғана табылған Ә.Бөкейханның Г.Потанинге 1903–1906-жылдары жазған бес хаты, бір жеделхаты және тағы басқа тұлға мұрасына қатысты тың мәліметтер зерттеліп-зерделенді. Бұл құжаттардың электрондық төлкөшірмелері таяуда ғана қолымызға тиіп, Алматыдағы Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйінің қорын толықтырды.

Талқылау

Алаштың көрнекті қайраткері әрі саяси жетекшісі Әлихан Бөкейханның 1904 жылы мамырдың 11-і күні орыс ғалымы Григорий Потанинге қазақ ақыны Ахмет Байтұрсынұлы туралы жазған хатына тоқталып, үзінді келтірсек: «Қадірлі Григорий Николаевич! Менің бір таныс қырғызым» - деп, бастаған бағытты сөзін (Осында ескеретін өте маңызды мәселе: Ә.Бөкейханның «менің бір таныс қырғызым» деген сөз саптасына қарағанда қос тұлғаның арасында осы кездері достық қарым-қатынас орнамаған болса керек. Ал, «қырғызға» келетін болсақ, сол кезеңдегі қазақ – орыс арасындағы құжаттық йаки ресми хат алмасуларда қазақ өзін қырғыз деп жазуға мәжбүр болған) 41 мысалын (осы жерде баса назар аударатын жәйт: Крыловтың 77 мысалын әңгіме түрінде қазақшалаған Ә.Бөкейханның өзі, ал мысал өлеңдеріне еркін аударма жасаған Ахмет екенін ескергеніміз жөн), көбіне И.А. Крыловтан қазақ тіліне ғажап өлеңдермен аударыпты. Аударма авторының қоғамдағы жағдайы онша жоғары емес (қоғамдағы дегеннен гөрі әлеуметтік ахуалы деген қабылдаған жөн) – Ақмола облысының халық училищелері директорының іс-қағаздарын жүргізуші ғана. Аудармасын Дала генерал-губернаторының кеңсесінен шығатын «Сельскохозяйственный листок» газетіне бөлім-бөліммен жариялау ниетімен автор Ахмет Байтұрсынұлы өзінің бастығы – директор мырза Алекторовқа өтініш беріпті. Ол (Алекторов Александр Ефимович орыс тарихшысы, этнограф, шығыстанушы, миссионер) қолжазбаны 1–2 жыл ұстап, Сухотин мырза (газет редакторы) «Сельскохозяйственный листок» газетінде

жариялауға рұқсат бермеді деген сылтаумен қолжазбаны өзіне кері қайтарыпты» деп баяндапты. Хат тілі орысша [3, 116; 4].

Жоғарыдағы хатта кездесетін үзіндідегі «Сельскохозяйственный листок» атты газет пен Сухотин мырзаның мән-жайын таратып анықтамалық бергенді жөн көрдік. Бұл «Сельскохозяйственный листок» үнжариясы – Дала генерал-губернаторының ресми баспасөзі болған бұрынғы «Акмолинские областные ведомости» (қазақшасы: Ақмола облыстық ведомості) газеті болып табылады. Бұл аталмыш басылым 1871–1879-жылдары Омбы қаласында айына екі рет, кейінгі 1880–1914-жылдары апта сайын шығып тұрған. Осы газеттің қазақ тіліндегі қосымшасы ретінде «Дала уалаятының» газеті, ал орыс тілінде – 1888–1893 жылдары «Особые прибавления к «Акмолинским областным ведомостям», 1894–1901 жылдары «Киргизская степная газета», 1902–1905 жылдары «Сельскохозяйственный листок» болып басылып тұрғандығы мұрағаттық деректерден мәлім. Енді Николай Николаевич Сухотин келсек, ол генерал-лейтенант – 1901 жылдың 14 сәуірінен 1906 жылдың 25 сәуіріне дейін Дала өлкесінің генерал-губернаторы болған. Н.Н.Сухотин қызметінен босатылған соң Санкт-Петербурда Мемлекеттік кеңестің мүшесі болып тағайындалған [4, 4].

Алаш ардагері Ә.Н.Бөкейхан жоғарыда аталған хатында әрі қарай Г.Потаниннен А. Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағын басып шығаруға цензураның рұқсатын алуға, болмаса – цензураны айналып өтуге көмектесуін өтініп сұрайды. Хат авторы: «Біз, мен және Ахмет Байтұрсынұлы екеуіміз, - деп сөзін жалғастырып, рухтасы Г.Потанинге, ...оның аудармасын жеке кітапша (брошюра) етіп басып шығартуды ойладық, бірақ татар-түркі тілдерінде шығатын кітаптарды қадағалайтын арнайы цензордың ұлықсатын қалай алудың жолын білмей отырмыз. Қалай және қайда барудың нақты жолын нұсқай аласыз ба? Петербурдағы таныс йаки тамырларыңыз арқылы Ахмет Байтұрсынұлының аудармасын бастыруға тапсыруды өз мойныңызға алалмайсыз ба? Ол (А.Байтұрсынұлы), ең өкініштісі, орта мектеп білімін де алалмаған әрі осы күні бар

уақытын күн көрісіне сарп етуге мәжбүр болып жүрген дарынды жас қазақ. Егер жағдай басқаша болғанда ол қоғамға пайдасы бар елеулі қоғам қайраткері болып шығар еді» деп жазады Әлихан [5, 3]. Бұл хаттан аңдайтынмыз, бірақ кейінгі бізге белгілі мәліметтерге сүйенсек, Ә.Н.Бөкейхан мен оның үзеңгілесі А.Байтұрсынұлының «Қырық мысалын» басып шығаруға Потаниннің де, Әлиханның да петерборлық таныстары мен тамырларының рұқсат алып бере алмағаны. Мәселен, Г.Потанинге жазған хатына арада бір жарым жылдай уақыт өткен соң, нақтысы, Ә.Бөкейхан 1905 жылдың қарашасында Ресейдің жергілікті және қалалық қайраткерлерінің кезекті съезінде сөйлеген баянатында былай: «...Осы жерде мен поляк, азорыс (малоросс), латыш және тағы басқалардың айтқан сөздерін естігенімде ескі кітапты оқып отырғандай сезіндім. Бізде де қазақ тіліндегі мектептер қудаланады, цензура бізді де басып-жаншиды. Мысалға И.Крыловтың 40 мысалының қазақ тіліндегі аудармасын басып шығаруға цензурадан ұлықсат алалмай сандалғанымна міне, 13 айдың жүзі болды» деп мәлімдейді [5, 3].

Саясаткер Ә.Н.Бөкейханның Ресейдің жергілікті және қалалық қайраткерлерінің 1905 жылғы қараша айындағы кезекті съезінде айтқан бұл баянына қоса, тағы бір маңызды тарихи уақиғаға оралсақ. Атап айтсақ, алты Алаштың серкесі болған Әлиханның хәкім Абай Құнанбайұлының ғұмыры мен өлмес мұрасын бүкіл Ресейлік қоғамға мәшһүр еткен «Абай (Ибрагим) Құнанбаев» атты азнамасы «Семипалатинский листок» атты газеттің 1905 жылғы дәл осы қарашадағы №3 санында жарық көрген болатын [6, 3–4, 3–4,]. Бұл азнамалық мақалада: «...Абайдың төл туындылары мен оның Пушкиннен («Евгений Онегиннен» үзіндісі), Лермонтовтан, Крыловтан аударғандарын оның ұлы Тұрағұл жыйнап, көп ұзамай Ә.Н.Бөкейханның редакторлығымен Императорлық орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесінен басылып шығатыны» баяндалған [7, 4].

Алаш ардақтысы Ә.Н.Бөкейхан 1905 жылдың соңы – 1906 жылдың басында қазақтың сайын даласына мәшһүр бола бастаған қос

тұлғасы: Абай мен Ахметтің өлеңдерін басып шығаруды ғана емес, сонымен қатар, қазақ тіліндегі тұңғыш мерзімді басылым – ұлттық газет ұйымдастырып ашуды жоспарлаған. Ұлттық болмыстағы тұңғыш үнпарақ – «Қазақ» атаулы ол газет 1913 жылдың ақпанында Орынборда емес, негізі, Семей маңындағы Заречная Слободка деген елдімекенде 1905 жылдың соңы – 1906 жылдың қаңтарында шығып тұруға тиіс болатын-ды. Бұл жоспардың бағыты мен мақсатын Мәскеу съезіне Ә.Бөкейхан былай деп түсіндіреді: «...Қазақтардың дәл қазіргі ең басты мұқтажы ана тілін қолдануға деген еркіндік; алдағы сайлау алды үгіт-насихат науқанының басталуына орай, бұл аса өзекті. Міне, сол себепті мен съезд жергілікті тілдерге қойылған барлық шектеудің жойылуын талап етсін деген жолдастардың ұсынысына қосыламын» деген [7, 95]. Осы тұста «...17 қазан мен одан кейінгі кезеңде, - деп жазады петерборлық газета, бұл басылымда: «...Бөкейхан қазақ тіліндегі газет шығаруды мақсат етіп, өзінің қазақ жерлестерімен алдағы сайлау және қазақ халқы үшін кезек күттірмейтін мәселелерді ақылдасу үшін қырға жүріп кетті» деп хабарлайды [8, 3].

Бізге жеткен мұрағат деректері мен ақпараттық мәліметтерге сүйенсек, Алаш көсемі Ә.Н.Бөкейхан 1905–1907-жылдардағы қалыптасқан саяси ахуалдардың салдарынан діттеген жоспарларын іске асыра алмайды. Ол (Әлихан) Абай мен Ахмет шығармаларының жинағын да, қазақ тіліндегі газетаны да шығара алған жоқ. Ә.Бөкейхан Семей өлкесінің атынан І-ші Мемлекеттік Думаға мүше (Ескеретін жайт: Мемлекеттік Думаның 1906–1917-жылдары шақырылған 4-ші шақырылымының халық өкілдері депутат емес, мүше деп аталғаны мәлім) болып бірауыздан сайланды. Думаға мүше болып сайлану Әлиханға оңайға соқпайды, оған ешбір тергеусіз, сотсыз Тұзқала (қазіргі – Павлодар) мен Омбы түрмелерінде 4 ай отыруға тура келеді. Жалпы, 1905 жылдың «17 қазан манифесі» және Алаштың саяси көсемі Ә.Н.Бөкейханның Мәскеу съезіне қатысуы мен А. Байтұрсынұлы аударған «Қырық мысал» өлеңдер жинағының Петерборда 1909 жылы жарық көруіне

дейінгі уақыт аралығын саралап қарасақ, осы тұңғыш жинақпен бірге Ә.Бөкейхан және ол мүше болған ғылыми қоғамдар мен қоғамдық ұйымдар да қудалауға түскен. Мұның ішінде Алаш серкесі Әлихан осы жылдар ішінде отаршыл биліктің абақтысында 2 рет отырып шығады.

Мысалы, «Семипалатинский листок» атты газет былай: «(Императорлық орыс географиялық қоғамы) Батыс Сібір бөлімінің Басқару комитеті (Распорядительный Комитет) желтоқсанның 23-і күні (1905) Петерборға П.П.Семеновтың атына мынадай жеделхат жолдады «Генерал Сухотиннің (Дала генерал-губернаторы) бұйрығымен желтоқсанның 22-інде полиция Батыс Сібір бөлімін шұғыл мөрлеп жауып тастаймын деп қорқытып, Батыс Сібір бөлімі мүшелерінің жалпы жиналысында Седельниковтың Зайсан экспедициясы туралы ғылыми баяндамасын тыңдауына және 1906 жылдың қаржы шығындарын қарауына бөгет жасайды. Бөлімнің іште қалған мүшелері әкімшіліктің осы басынғандығы туралы хаттама жазып, оны поштамен салып отырмыз. Жалпы жиналыс өте қажет. Әкімшілік бөлімді жауып тастаймын деп қорқытуын қояр емес. Басқару комитеті Батыс Сібір бөлімінің құқын қорғауды өтінеді. Қол қойғандар: Бөкейхан, Грибанов, Корнеев, Сиязов и Седельников» деп жазды [9, 4]. Оған қоса, І-інші Мемлекеттік думаға өкіл сайлауы науқаны барысында Семейде облыс сайлаушыларының бірқатар жиынын өткізу мақсатымен Омбыдан жолға шығып, Тұзқала (Павлодар) іргесіндегі казактардың Ямышевский ауылына жеткен 1906 жылы қаңтардың 8-і күні Ә.Бөкейхан тұтқынға алынып, алдымен Тұзқала түрмесіне жабылып, одан кейін Омбы абақтысына ауыстырылды. Алаш көшбасшысы Конституциялық демократия партиясы көсемдерінің бірі – А.Коллюбакинге Тұзқала түрмесінен астыртын жолдаған хатының бірінде: «Кадет партиясы съезінің орнына Мемлекеттік думаға үміткер ретінде абақтыға тап болдым», - деп жазды [9, 4].

Алаш жұртының көсемі Ә.Бөкейханды тұтқындағаннан кейін, ол 1896 жылы толық мүшесі һәм Басқару комитетінің мүшесі

(1899–1902 жж.) болған Императорлық орыс география қоғамының Батыс-Сібір бөлімі және оның Семей бөлімшесін де қудалауға алған. Жоғарыда айтылғандай географиялық қоғамның Семей бөлімшесі хәкім Абайдың өлеңдері мен аудармалар жинағын басып шығаруы керек еді. Ә.Нұрмұхамедұлы абақтыда еш айыпсыз 4 ай отырып, өзінің туған өлкесі Тоқырауын болысынан «сайлаушы» болып сайлауына байланысты тек, 1906 жылы сәуір айының 30-ы күні бостандыққа шығады. Осы жылы маусымның 15-і күні Семейде бірауыздан Семей қазақтары атынан І-інші Думаға өкіл болып сайланады. Алайда, Ә.Бөкейхан Думаның жиынына қатысып үлгермей, Петерборға І-нші шақырылым күштеп таратылған 1906 жылы шілде айының 8-і күні ғана келіп жетеді. Шілденің 9-ы күні таратылған І-інші Думаның 180-дей мүшесінің артынша финдердің Териоки қаласына жетіп, келесі күні, Владимир Оболенскийдің мәлімдеуінше, Думаның күштеп қуылуына қарсы жазылған «Халыққа – халық өкілдерінен» үндеуіне біріншілердің бірегейі болып қолын қояды. Бұл тарихи уақиға «Выборг үндеуі» атымен белгілі [10, 54 б].

Ә.Бөкейхан Омбыға оралған бойда, ана тілінде газет шығаруға ұлықсат алалмаған ол енді кадет партиясының Омбыдағы «Иртыш» атты газетті шығаруды қолға алып, оған де-факто редактор болады. Шындығында, осынау тізбеленген уақиғалар, атап айтсақ, Дума күштеп қуылып, Қазақ өлкесіндегі отаршыл әкімшіліктің асығы алшысынан түскен сәтте «Қазақ» газетін де, Абай мен Ахмет шығармаларын да басып шығарудың еш мүмкіндігі жоқ еді. Оған қоса, І-нші Дума сайлауынан да күрделі ІІ-нші Дума сайлауы күтіп тұрды. Отаршыл биліктің үздіксіз қудалауының салдарынан Ә.Бөкейхан 1906 жылдың 19 шілдесінен 1907 жылдың 1 қаңтары аралығында өзі шығарған газеттің атауын үш рет өзгертуге мәжбүр болады. Нақтырақ: 1906 жылғы 14 қарашадан «Иртыш» аталған, одан «Омичь», ал 1907 жылдың 1 қаңтарынан «Омичь» – «Голос степи» деген атау берілді. Десе де биліктің сорақы да сұрқия саясатына қарамастан, Ә.Бөкейхан өзі жүргізген газетінің үгіт-наси-

хаты арқылы ІІ-нші Дума өкілдерін сайлауда Ақмола облысы мен Омбы қаласында патшалық билікке қарсы партиялар үміткерлерінің жеңіске жетуіне үлесін қосты. Ал Семей қазақтары тарапынан – дауысқа түсуден бас тартып, орнына ұсынған 5 үміткердің бірі – Темірғали Нүрекенұлы Думаға мүшелікке өтеді [11].

Алаш серкесі Ә.Бөкейхан сайлаудың ізінше, 1907 жылғы 25 ақпанда «Голос степи» атты газетін жауып, өзімен бірге «Выборг үндеуіне» қол қойған І-нші Дума мүшелерінің үстінен қозғалған сот үдерісіне шақырылып, сол жылдың желтоқсанда сот оны 3 айлық түрме жазасына кесіп, сайлау құқынан айыратын өкім шығарды. Сот шешімі күшіне енген 1908 жылдың мамырына дейін Әлихан түрме жазасын өтеу үшін Петербордан өз ықтиярымен Семейге оралады. Ә.Бөкейхан Семей түрмесінде өтеуі тиіс 3 айға Дала өлкесінің жаңа тағайындалған генерал-губернаторы Иван Надаров кек алу үшін тағы 5 ай қосып, 8 ай отырады. Ол түрмеден 1908 жылдың желтоқсанында бостандыққа шықты. Ақиқатында, отаршыл әкімшілік астыртын түрде Әлиханды «ит жеккенге» айдауды жоспарлаған еді. Оны алдын ала сезген Ә.Бөкейхан абақтыдан шыққан бойы, 1917 жылы А.Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлы бірлескен мақаласында жазғанындай, өз еркімен Ресейге эмиграцияға кетеді [11]. Егер Әлихан өзі кетпегенде, отаршыл әкімшіліктің оны Саха еліне (Якутия) немесе Қиыр Шығысқа айдайтыны, Ахмет Байтұрсынұлының сөзімен айтсақ, «сүттей ақ, айдай анық» еді.

Алаш көшбасшысы Ә.Бөкейхан «эмиграцияда» жүргенінде Кадет партиясының хатшысы А.Корниловқа 1908 жылдың 9 желтоқсанында жазғанындай, «майлы қызмет» табуға тырысып көрді [12]. Алайда, «майлы қызмет» оған Петербордан емес, Самарадан табылып, 1909 жылдың қаңтарында Дон жер банкіне жер бағалаушы (кассатор) болып қызметке орналасқан. Өмірінің 1909 жылдан 1917 жылға дейін жалғасқан осы «Самара кезеңінде» Ә.Бөкейхан өзінің барлық ашық та астыртын мақсаттарына жетіп, жоспарларын жүзеге асырды. Нақтырақ, «Самара кезеңінің»

бірінші жылы ол Ұлы Абай шығармалары және аудармаларының жинағын, Ахметтің «Қырық мысалын» Петербордан шығартады. Абай туындыларының тұңғыш жинағын Қырым татары Ильяс Бураганскийдің меншікті баспаханасынан шығарса [1, 116], ал «Қырық мысал» қайдан жарық көрді?! Енді бұл сауалдың жауабын – Ахмет Байтұрсынұлының үстінен 1909 жылдың шілдесінде Дала өлкесінің полициясы қозғаған «қылмыстық ісінен» көруге болады. Мұнда назар аударатын маңызды мәселе – Ә.Бөкейханның «Қырық мысалды» 1909 жылы отаршыл империя астанасында басып шығаруын, кітап авторы А.Байтұрсынұлын 1909 жылдың 1 шілдесінде тұтқындап, тергеусіз, сотсыз 1910 жылдың наурызына дейін 10 ай бойы түрмеде ұстаған отаршыл әкімшіліктің қайтарған жауабында «тайға таңба басқандай» анық жазылған.

Ұлт жанашыры Әлихан Ахметтің кітабын шығарумен шектелмей, оны абақтыдан тезірек босатып алуға бар күш-жігерін салады. Ол орыс география қоғамының Батыс Сібір бөліміндегі әріптесі, ІІІ-нші Думаның мүшесі Н.Скалозубов пен Кадет партиясындағы үзеңгілесі, «Ресей халықтарының Ұлы Шығысы» масон ложасындағы «бауыры» әрі ІІІ-нші Дума мүшесі Н.Некрасовты А.Байтұрсынұлына араша түсуге көндіреді. 1909 жылдың 17 қарашасында Н.Скалозубов Ішкі істер министрінің серігі П.Курловқа Ахметтің тағдырына қатысты депутаттық сауал жолдады [12]. Архив құжаттарына сүйенсек, Н.Некрасовтың хаты кештеу түскен [13, 15]. Ал, Н.Скалозубов және Н.Некрасовтың хаттарымен қатар, Ә.Бөкейхан Кадет партиясының орталық баспасөзі – «Речь» газетінің (СПб) 1909 жылғы 19 қараша күнгі санына «Қазақтың халық ақыны абақтыда» (Түпнұсқада «қырғыз» деп жазылған, нақты атауы: «Киргизский народный поэт в тюрьме») атты өткір мақала жарияланады [14].

Алаш ұлт-азаттық қозғалысының идеялық негізін қалаушы әрі саяси жетекшісі Әлихан Бөкейханның табанды іс-әрекетінің нәтижесінде Қазақ өлкесінде салтанат құрған Ресейдің патшалық отаршыл әкімшілігі қазақтың халық ақыны А.Байтұрсынұлын заңсыз,

тергеусіз, сотсыз ұстағаннан кейін босатуға мәжбүр болған. Ахметке туған өлкесінен тыс өзі таңдаған облыста тұруына мүмкіндік береді, осылайша «Қырық мысал» өлеңдер жинағының авторы Орынбор шаһарын таңдады, бірақ оның астарлы мақсаты бар еді. Біріншіден, 1891–1895-жылдары Ахмет мұғалімдер мектебінде оқыды. Екіншіден, Орынборда 1909 жылдың қаңтарынан Әлихан жер бағалаушы болып қызмет ете бастаған Самарадағы Дон жер банкінің Орынборда бөлімі (филиалы) болды. Кейіннен банк бөлімі «Қазақ» газетінің алғашқы саны жарыққа шыққанында жалпы ұлттық қаржы көздерінің біріне айналды. Мұрағат деректері бойынша анық жайт: Әлиханның Семейде шығара алмаған ұлттық мерзімді басылымы А.Байтұрсынұлының редакторлығымен Орынборда шықты. Ұлттық болмыстағы үнпараққа А.Байтұрсынұлы және М.Дулатұлының басқаруымен «Қазақ» газеті шығып тұрған кезеңде Орынбор қазақтың азаттық қозғалысының орталығына айналды. 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін Орынборда біршама қазақ отбасы тұрды, жергілікті тұрғындардың басым көпшілігін татар, орыс, казактар құраған.

Ағартушы күрескер А.Байтұрсынұлы 1910 жылы Әлиханның көмегімен Семей абақтысынан бостандыққа шыққанымен, ол патша дәуірінде де кеңес жүйесінде де бірнеше рет тұтқындалып, талай азапты күндерді басынан өткерді. Атап айтқанда, 1929 және 1934 жылдары тұтқындалып, жер аударылғанда, оны әйгілі жанашыры әрі рухтасы Әлихан құтқарған болса, ақырғы рет 1937 жылдың тамызында қамауға алынғанда, Ахметті құтқаратын жан қалмаған-ды. Бұл аралықта Әлиханның өзі 1937 жылдың 26 шілдесінде Бутырка абақтысына жабылып, 27 қыркүйекте ату жазасына кесілген-ді. Қыр баласы, Ел ағасы Әлихан: «хан баласында қазақтың хақысы бар еді, тірі болсам – қазаққа қызмет қылмай қоймаймын» деген сөзіне ақтық демі біткенше адал болды. Ол күреске толы ғұмырында інісі әрі адал үзеңгілесі Ахмет Байтұрсынұлын ғана емес, мұқым халқының азаттығы мен дербестігі жолында соңына ерген рухтастарына, халқына қорған, тірекші, жетекші бола білді. Ол жан

жүрегімен бұқара халқының, елінің адал ұлдарының тағдыры үшін өзін жауапты сезінді. Үзеңгілес Алаш жастарын ұлтының мүддесіне кіршіксіз адал болуға, ата-баба жерін көз қарашығындай қорғауға, ұлттық мемлекетті қайта көтеру жолындағы табандылықтың жарқын үлгісімен тәрбиеледі. Ұлт мүддесі үшін көзге түскен білімді, көкірегі ояу, ұлтшыл жастарға зор сенім артты.

Осы тұста тағы бір тарихи жәйтқа оралсақ, мәселен, 1914 жылы «Қазақ» газетіне үкіметке қарсы мақала басты деген айып тағылып, редакцияға үлкен көлемде айыппұл салынды. Қасақана ұйымдастырылған айыппұл Ахмет пен Міржақып жетекшілік еткен тұңғыш жалпыұлттық «Қазақ» газеті басылымының жабылуына соқтыратын ахуал еді. Газетті құтқару үшін Ахмет пен Міржақып айыппұлды абақтыда отырумен өтеуге шешім қабылдайды. Мұны есіткен Әлихан «Қазақ» газетінің кезекті санына «Ұят-ай!» атты мақала жариялайды. Онда: «...Орысқа газета, журнал шығарып жол ашқан А.Н.Радищев абақтыға жабылып, 10 жыл Сібірге айдалған. Осы Радищев замандасы, орысқа газета, журнал шығарып Еуропа жолын ашқан Н.И.Новиков Шлиссельбург деген абақтыда 15 жыл отырған. Бауырым, Ахмет, Мириакуб! Сен екеуіңнің абақтың Радищев пен Новиков абақтысы... Біздің Ресейде абақтыға жатпаған жақсы адам кем. Жазушы Достоевский, Потанин, Короленко, Чернышевский, Морозов абақтыда жатқан. Бәрін жазып болмайды. Салтыков, Герцен, Пушкин, Лермонтов, Тургеневтер айдалған...

Шырақтарым, сендерді мінегенде осылармен бір салып мінесе, не армандарың бар!» - деп жазып, қос үзеңгілесінің рухын асқақтады. Сонан кейін араға көп уақыт салмай, Самарадан Орынборға келіп, айыппұлды өтеп, екеуін абақтыдан босатып алады [15, 4].

Ал, 1916 жылдың 25 маусымындағы Жарлыққа сәйкес, «бұратана» қазақтың 19–35 жастағы ер-азаматтарын Бірінші дүниежүзілік соғыстың тылына қара жұмысқа алады бастағанда, Ә.Бөкейхан ұлт оқымыстылары мен студент жастарын көмекке шақырып, Минскіден – Киев пен Ригаға дейін созылған

Батыс, Солтүстік-Батыс және Солтүстік майдандардың шебінде окоп қазып, блиндаж салған қазақ азаматтарына заңнамалық, әлеуметтік, дәрігерлік көмек, рухани қолдау көрсету үшін өз ықтиярымен майданға аттандырады. Осылайша Әлихан бастаған Алаш зиялылары мен оқыған жастары қанішер патшаны құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісін қазақтың сар даласының кең дастархан басында емес, адамзат тарихындағы ең қанқұйлы Бірінші дүниежүзілік соғыс шебінде қарсы алады. 1917 жылдың жазында майданнан туған елге қайтқан қазақ азаматтары «Қазақ» редакциясына Әлиханды «Алаштың Әлиханы», «Алаш көсемі», «Әлихан атына стипендия тағайындалсын!», «Әлихан атына мешіт салынсын!» деген жеделхаттар мен ақша аударымдарымдарын үздіксіз жолдайды.

Жаппай қуғын-сүргін кезеңінде, Әлихан Бөкейхан Мәскеуде 1925 жылдан бері ОГПУ (НКВД) мекемесінің жіті бақылауында болғанына қарамастан, 1929 жылдан бері нақақ айыптаулармен Бутырка түрмесінде тергеліп, сотталып, Воронеж, Архангелден бастап қырдағы Соловецкі аралығындағы ГУЛАГ-қа жер аударылған үзеңгілестерінің азабын жеңілдету үшін, тіпті мүмкіндік болса, босатып алуға бар күш-жігерін салады. Ол Халықаралық Қызыл Крест ұйымының Мәскеудегі уәкілі Екатерина Пешкованы ортаға салып, қырықтан аса үзеңгілестеріне араша түседі. Оған дәлел жұбайы Бадрисафамен бірге айдауда жүрген Ахметті мерзімінен бұрын босаттырып алады. Енді осынау тарихи хатқа кезек берсек. Әлихан Е.Пешковаға жазған хатында рухтасы Ахметті былай деп таныстырады Хат мазмұнына қаяу түсірмеу мақсатында түпнұсқа: орыс тілінде беруді жөн көрдік: «Уважаемая Екатерина Павловна! - деп бастаған хаты одан әрі 16.02.1933 г. на Ваше имя сдал на почту просьбу Байтурсынова Ахмета о переводе его в другое место из Архангельска. Просьба его направлена в ОГПУ. Он просветитель казагского народа. Байтурсынов – Кирилл и Мефодий, Новиков и Радищев своего народа. Он создал азбуку, которая по мнению проф. Молло, лучшая из Азбук, если требовать от них соответствия знаков фонетике язы-

ка; он популяризировал эту азбуку, напечатав на ней сатирические свои стихи и перевод 40 басен Крылова. При этом он с последним поступил так же, как дедушка Крылов с Эзопом. Эзопо-крыловские басни сделал казакскими. По меткости сатиры, красоте стиха, по краткости изложения темы –переводы Байтурсынова представляют высокохудожественные творения свыше отмеченного таланта. Крылова в степи знал каждый казак. Байтурсынов А. автор грамматики, синтаксиса, букваря, хрестоматий на казакском языке. Он Наркомпрос Казакской АССР, многолетний в 1920–1928 г. до ареста его председатель ученой при НКПросе комиссии. Он, Б.А., первоклассный поэт, сатирик.

Он, Б.А., патриот, националист. При старом режиме сидел в тюрьме 10 м-цев и выслан за пределы степного края на 5 лет. Он, Б.А., редактор, издатель и создатель единственной тогда казакской газеты «Казак». [В] 1913–1918 гг., в старое время, не было казака, который не читал и не знал этой газеты. Когда в 1916 г. Оренбургский губернатор трижды оштрафовал «Казак» на 4500 руб., то эти деньги переводились читателями по телеграфу долями по 5,10, 50, 100 руб. и спасали от тюрьмы редактора Ахан (уважительно-ласкательное от Ахмета). Судьба Б. А. сходна с судьбой Н.Г.Ч[ернышевского], как он Б[айтурсунов]. А[хмет]., бесстрашный пророк своих убеждений, как он, кабинетный работник, как он - страх власти. Я знаю Н.Г.Ч[ернышевского]. и не боюсь с ним сравнивать Б.А., так как его так же знаю. Все это я мог бы написать в ОГПУ, если б не состоял в его «попечении» с 1925 года. ОГПУ мои слова примет в обратном значении. Б[айтурсунов]. 61 год, но он мог бы еще поработать в пользу каз.языка. А.Букейханов. 25.02.1933 г.» [16].

Қорытынды

Петербордағы «Речь» газетінде жарық көрген «Қазақтың халық ақыны түрмеде» атты мақалаға қайта оралсақ, бұл мақаладан А.Байтұрсынұлының «Қырық мысалы» қай баспадан шыққаны анық жазылған. Мәселен

мақалада: «...Жергілікті түрмеде (Семей) 5 ай бойы қазақтың дарынды ақыны Ахмет Байтұрсынұлы отыр. Ол Крыловтың мысалдарын қазақшаға аударып, 1909 жылы «Қырық мысал» атты кітап шығарды. Кітап Ғылым Академиясында басылды» деп жазылған [17]. Мұнан анық байқалатыны: күрескер ағартушы һәм ақын-аудармашы А.Байтұрсынұлының тұңғыш кітабы Ресей империясының Ғылым академиясының баспаханасынан шыққандығы; осы уақытқа дейін қаласы мәлім болғанымен де, баспасы жұмбақ болып келген мекеме атауы өз-өзінен айқындалды. Егер бұл жинаққа Ғылым академиясының баспасынан шығу бұйырса, демек оған цензураның рұқсаты қажет емес деген сөз. Немесе цензураны оп-оңай айналып өту мүмкіндігіне ие болғаны. Екіншіден, Ә.Бөкейхан жақын досы, ғалым, академик, патшалық Ресейдің де, Кеңес Одағының да Ғылым академиясының тұрақты ғылыми хатшысы Сергей Ольденбургтың көмегіне жүгінген деп тұжырымдауға негіз бар. Назар аударатыны: Алаш көшбасшысы Әлихан Ольденбург досының көмегін бұған дейін де, одан кейін де қазақ мүддесінің керегіне пайдаланып, іске жаратты.

Ә.Бөкейхан 1906 жылы өзі редакторлық еткен «Иртыш» және басқа мұсылман газеттерінде жариялаған Ақмола және Семей қазақтарына арналған ашық хатында кедей отбасынан шыққан Нұх Рамазанұлы деген азаматтың Петербор университетіндегі оқуын жалғастыруына керекті қаражатты жинап беруге қазақтың бақуаттыларын шақырады. Мақаласында: «Рамазанұлы Петерборға аттанды, - деп жазды ол, хатының соңында – 1907 жылдың қаңтарында ол (Нұх Рамазанұлы) мұқтаждыққа душар болады. Қазақтар, Алаш ұлдары, сіздер оны қолдауға міндеттісіңдер! Семей мен Ақмола облыстарының миллион халқы қазақ бозбаласын университетте тәрбиелей алмаса, масқара емес пе! Қаражатты келесі мекенжайларға аударуға болады: 1) Петербор, Ғылым академиясы, оның тұрақты ғылыми хатшысы Сергей Федорұлы Олденбургке. Нұх Рамазанұлы үшін. 2) Омбы, «Иртыш» газеті редакциясы кеңсесіне. Нұх Рамазанұлы үшін».

Бұл келтірілген көп мысалдың бірі ғана. Осы үлгі тұтарлық мысалдың тағы бірі – Кеңес үкіметі тұсында болды. С.Ольденбургтың КСРО Ғылым академиясының тұрақты ғылыми хатшысы қызметінде жүрген 1925 жылы Ә.Бөкейхан С.Ольденбургтың қолқабыс етуімен КСРО Ғылым академиясының Қазақ АКСР Адай уезін зерттеген Антропологиялық экспедициясын ұйымдастырады (Сборник материалов судебных процессов: 379). Бұл экспедицияның маңызы – қазақ халқының жер пайдалану нормасын ғылыми тұрғыдан көлемін мейлінше үлкен етіп бекітіп алып, Кеңес үкіметінің Ресей губернелерінен қазақ жеріне қоныс аударған қарашекпенділерін, нақтысы, «келімсектерін» тоқтату үшін ауадай қажет болған.

Сөзімізді қорытындылай келе, Ә.Бөкейханның 1904 жылғы 11 мамырда рухтас досы Г.Потанинге жазған хатының соңғы жолдарына назар аударсақ. Хат соңында Ахмет Байтұрсынұлы сөз болып, оны қазақтың қалың бұқарасы мен оқығандарының басым бөлігі біле бермейтін бір қырын сөз етеді. Таратып індетте айтқанда, Ахметтің он саусағынан өнер тамған әмбебаптығы, тұңғыш оқу-ағарту министрі, реформатор-ғалым, қоғам және мемлекет қайраткері һәм тарихи тұлғамыз – А.Байтұрсынұлының сурет салуға керемет құмарлығын және осы сала бойынша оқығысы келетінін айтады. Тарихи хатта ол былайша өрбиді: «Ахмет Б[айтурсунов], - деп бастайды бағытты сөзін Ә.Бөкейхан Г.Потанинге, – Ол тамаша сурет салады. Бұл қазақ арасында өте сирек кездесетін құбылыс. Қазан қаласындағы бір көркемсурет мектебіне түсуге тырысып көріпті. Алайда қаражаты болмай, ол арманымен қош айтысуға мәжүр болыпты» дейді [3, 116]. Ә.Бөкейханның 1915 жылы «Қазақ» газетінде: «Мәдени жұртта көркем кітап жазып отыратын Ахмед... газетаның уақ-түйек ісіне есіл ғұмырын байлап отыр. Білгенді қылам дегенге жұрт керегі қойып жатыр ма...» деп өкінішпен жазғаны мәлім [3, 150]. Аңдап отырғанымыздай, егерде А.Байтұрсынұлы қалың елі қазағының көзін ашып, көкірегін ояту жолындағы талай игі ісімен қатар, сол өзі өмір сүрген кезеңде көркемсурет мектебіне түсіп

оқыған болса, ұлтымыздың әйгілі суретшісі Әділхан Қастеевтен бұрын Ахметтің әлемге танылған суретші болмасына кім кепіл деген сауал көкейімізге қонақтайды. Қалай десек те ХХ ғасыр басында ел мүддесі үшін күрескен тарихи тұлға А.Байтұрсынұлын замандастары «Қазақ халқының көсемі», «Ұлттың ар-ұжданы» деп ұлықтағанын, есімін тура атамай, «Алаштың Ахаңы» деп дәріптегенінің куәсі болған ғасырды басымыздан өткеріп отырған ұрпақ екеніміз анық. Ал, елшілдік ұранына айналған «Қырық мысал» өлеңдер жинағының тәуелсіздік кезеңдегі әдебиеттану ғылымында төлтума ретінде мойындалып, қазақ әдебиетінің алтын ғасырының жауһарына айналғанын ешкім де жоққа шығара алмас.

А.Байтұрсынұлының тұңғыш өлеңдер жинағына берген атауы «Қырық мысал» деп көрсеткеніндей 40 санымен шектелмегенін де баса айтқанымыз жөн. Ақынның 1911 жылы жарық көрген «Маса» өлеңдер топтамасында мысал жанрына қайта оралған. Осы өлең жинағына 13 аударма енгендігі бұл күні баршамызға мәлім. Атап айтсақ: 1).Жадовскаядан «Мінсіз таза меруерт» (2 шумақ), 2).«Оқуға шақыру»

(4 шумақ) бұл аудармасы кейбір оқу кітабына «эпиграф» ретінде де берілгені аян, 3).Арабшадан «Нәбек аты» (15 шумақ, 2 шумағы – алты жолдан), 4).Крыловтан «Сорлы болған мұжық» (12 шумақ, 3 шумағы – алты жолдан) және 5).«Қаздар» (14 шумақ, 2 шумағы – алты жолдан), 6).«Есек пен үкі» (17 шумақ, 1 шумағы – алты жолдан), 7).«Надсоннан» (6 шумақ, 3 шумағы – алты жолдан), 8). Пушкин «Вольтерден» (6 шумақ), 9).Пушкиннен «Ат» (6 шумақ, 1 шумағы – алты жолдан), 10).«Данышпан Аликтің ажалы» (26 шумақтан) және 11).«Балықшы мен балық» (46 шумақ, оның 2 шумағы – алты жолдан), 12). «Алтын әтеш» (48 шумақ, барлығы – алты жолдан), 13).«Лермонтовтан» (28 шумақ, 5 шумағы – алты жолдан) тәржімалары енген. Ахмет Байтұрсынұлының аудармаларының жалпы саны – 53 [18, 116-118].

Сөзіміздің түйіні, төлтума деп танылған бұл туынды ақынның көзі тірісінде 3 рет жарық көрсе, ардақты есімі ел ортасына оралғаннан кейін бірнеше мәрте басылды. Бұл дегеніміз ұлт ұстазының ұлағаты мен артында қалған мұрасының мәңгі екенінің кепілі.

Әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Қырық мысал. – С-Петербург: Типография Академии наук. –1909. –116 б.
2. Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағының «Тар жол тайғақ кешкен» тарихы. - URL: https://exclusive.kz/expertiza/kulturnaya_sreda/124409/ (қаралған күні:13.03.23).
3. ККМ. – ОФ 7928/256. – Д. 1315. – Лл. 257, 258, 260. – 3 ед.
4. Открытое письмо Н.А. Кунанбаева Г.Н. Потанину. 30.10.1908, 03.11.1908, 14.02.1910 гг. – ККМ. – Ф.7928. – Оп. 1740-1742. – Д. 1315. – Лл. 1740-1742; Долгий и тернистый путь первой книги Ахмета Байтұрсынұва. - URL: <https://ainews.kz/culture/dolgij-i-ternistyj-put-pervoj-knigi-ahmeta-bajtursynova-2682120> (қаралған күні: 13.03.23).
5. Письмо А. Букейхана Г.Н. Потанину. 11 мая 1904 г. - ККМ. – Ф. 7928. – Оп. 116. – Д. -1315. - Л. 116. – 1 ед.
6. Букей-Ханов А.Н. Открытое письмо казахам Семипалатинской и Акмолинской областей. – Омск: Иртыш. – 1906. –26/Х. -№77. – С. 4. // Семипалатинский листок, 1905:4.
7. Семипалатинский листок. – 1905. – 8 декаб. № 239. – С. 3.
8. Из Сибирской жизни: член Государственной думы от казахов Семипалатинской области Букейханов, А.Н. – Наша жизнь (СПб). – 1906. – 21.06. – С.3.
9. Семипалатинский листок. – 1906. – 5/1. №4. – С.4.
10. Естеліктегі Алаш. Құраст.:С. Жұмағұл. – Нұр-Сұлтан, Алашорда ҚҚ., 2020. - 488 б.
11. «Южный Урал». – 1917. - 14 сент. №10. – 1, 4 с.
12. ГА РФ (Москва). – Ф. 5102 (Письмо А. Букейханова А. Корнилову А.А.). Оп. 1. - Д. 447. - Лл. 1, 1 (об.).

13. Қазақ газеті. 1914 жыл. 2-ші басылым / Құраст.: С.Смағұлова, Ғ.Әнес, Т.Замзаева. – Алматы: Арыс, 2018.- 496 б.
14. ГА РФ (Москва). – Ф. Д-7. – Оп. 1909. – Д. 2881. – Лл 1-38.
15. Қыр баласы. Ұят-ай! Қазақ. – 1914. – 16.03. №54. – 4 б.
16. Қойгелдиев М. Кеңестік идеология жасырған ақиқат // Жас Алаш. – 2016. – 29.09. №78 (16160). 1 б.
17. Киргизский поэт в тюрьме. – С.Петербург: Речь. – 1909. – 19 нояб. – 3 б.
18. Имаханбет Р. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байғұрсынұлы. Әдеби туынды. Қазақ, түрік, ағылшын тілінде. – Алматы: Орхон, 2022. - 400 б.

References

1. Baitursynuly A. Kyryk mysal [Forty fables] (Printing house of the Academy of Sciences St.Petersburg, 1909, 116 p.).
2. Ahmet Baitursynuly'nyn «Kyryk mysal» zhinagynyn «Tar zhol taigak kesken» tarihy [The history of Ahmet Baitursynuly's collection «Forty Examples» «The narrow path was slippery»]. [Elektronic resource]. Available at: https://exclusive.kz/expertiza/kulturnaya_sreda/124409/ (Accessed:13.03.23).
3. ККМ. – OF 7928/256. – D. 1315. – Ll. 257, 258, 260. - 3 units.
4. Otkrytoe pismo N.A. Kunanbaeva G.N. Potaninu. [Open letter to N.A. Kunanbayeva G.N. Potanin] [Elektronic resource] 30.10.1908, 03.11.1908, 14.02.1910 gg. – ККМ. – F.7928. – Op. 1740-1742. – D. 1315. – Ll. 1740-1742; Dolgi i ternisty put pervoi knigi Ahmeta Baitursynova [The long and thorny path of Akhmet Baitursynov's first book]. [Elektronic resource]. <https://ainews.kz/culture/dolgij-i-ternistyj-put-pervoj-knigi-ahmeta-bajtursynova--2682120> (Accessed:13.03.23).
5. Pismo A. Bukeihana G.N. Potaninu [Letter from A. Bukeihan to G.N. Potanin]. May 11, 1904 - ККМ - F. 7928. – Op. –116.D. –1315. –L. 116. – 1 item.
6. Bukei-Hanov, A.N. Otkrytoe pismo kazaham Semipalatinskoi i Akmolinskoi oblasti [An open letter to the Kazakhs of Semipalatinsk and Akmolinsk regions]. Omsk: Irtysh. - 1906. -26/ X. -No. 77. - S. 4. (Semipalatinsk sheet, 1905: 4).
7. Semipalatinski listok. [Semipalatinsk sheet]. December 8, 1905. No. 239. P. 3.
8. Iz Sibirskoi jizni: chlen Gosudarstvennoi dumy ot kazahov Semipalatinskoi oblasti Bukeikhanov A.N. [From Siberian life: a member of the State Duma from the Kazakhs of the Semipalatinsk region Bukeikhanov], Nasha zhizn [Our life]. St. Petersburg. 1906. 21.06. P.3.
9. Semipalatinski listok [Semipalatinsk listok]. 1906. 5/1. No. 4. P.4.
10. Esteliktegi Alash [Alash in memory]. Comp.: S. Zhmagul («Alashorda», Nur-Sultan, 2020, 488 p.).
11. «Juzhnyj Ural» [«South Ural»]. September, 14, 1917. No. 10. P.1, 4.
12. ГА РФ (Moscow). – F. 5102 (Pismo A. Bukeikhanova A. Kornilovu A.A.). [GA RF (Moscow). – F. 5102 (Letter from A. Bukeikhanov to A. Kornilov A.A.)]. Op. 1. - D. 447. - Ll. 1, 1 (rev.).
13. Kazak gazetі [Kazakh newspaper] 1914, 2nd edition. Comp.: S.Smagulova, G.Anes, T.Zamzaeva (Arys, Almaty, 2018, 496 p.).
14. [GA RF (Moscow)]– F. D-7. – Op. 1909. - D. 2881. – Ll 1-38.
15. Kyr balasy. Ujat-ai! [Kyr balasy. A shame!], Kazak [Kazakh]. 1914. 16.03. №54. P. 4.
16. Koigeldiev M. Kenestik ideologia zhasyrgan akikat [Truth hidden by Soviet ideology], Zhas Alash [Zhas Alash]. –2016. –29.09. No. 78 (16160). 1 p.
17. Kirgizski poet v turme [Kyrgyz poet in prison] (Speech, St. Petersburg, 1909). November, 19, 1909. P.3.
18. Imakhanbet R. Gasyr sanlagy: Ahmet Baitursynuly. Adebі tuynды. Kazak, turik, agylshyn tilinde [Turn of the century: Ahmet Baitursynuly. Literary work. Kazakh, Turkish, English] (Orkhon, Almaty, 2022, 400 p.).

S.A. Zhusip¹, R.S. Imakhanbet², G.T. Ospanova²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

²House-Museum of Ahmet Baytursynuly, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Writing and publishing the collection of Ahmet Baitursynuly «Forty Fables»

Abstract. It is well known that the first book in the form of a collection of 40 fables by I.A.Krylov, translated by Akhmet Baitursynuly in verse, under the Kazakh name «Kyryk Mysal» was published in 1909 in St. Petersburg.

But the collection of Kazakh translations of 40 fables AND. Krylov and his publication had a very long history and a thorny path, as evidenced by new historical documents and museum materials discovered in the central archives and collections of regional museums of modern Russia. Thanks to the new archival documents, it was also possible to determine exactly in which printing house the book was printed. Baitursynuly «Kyryk mysal» bypassing the cruel tsarist censorship.

In addition, A. Baitursynuly is better known as the closest associate of the leader of the movement, the party and the head of the Autonomous Republic of Alash, Alikhan Bukeikhan, as a poet, enlightener, founder of modern Kazakh linguistics, literary critic, Turkologist, first Minister of Education and Science of the Republic of Alash and Soviet Kazakhstan. But new archival materials, in particular, one of the five unknown letters of Alikhan Bukeikhan for 1904, discovered in the fund of the Krasnoyarsk Regional Museum of Local Lore, indicates that A. Baitursynuly did not realize another facet of his bright talent due to lack of funds.

Keywords: Krylov, 40 fables, Ahmet Baitursynuly, translation in verse, «Kyryk mysal», Alikhan Bukeikhan, Governor-General, censorship, Potanin, Oldenburg, Academy of Sciences, artist's talent.

С.А. Жусип¹, Р.С. Имаханбет², Г.Т. Оспанова²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

²Дом-музей Ахмет Байтурсынулы, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Написание и издание сборника Ахмета Байтурсынулы «Сорок басен»

Аннотация. В статье рассматриваются неизвестные аспекты творчества Ахмета Байтурсынулы, общественного и государственного деятеля, реформатора, ученого-просветителя, поэта. На основе архивных данных анализируется написание и издание сборника «Қырық мысал», свидетельствующего об его особом таланте. Ахмет Байтурсынулы, который боролся за освобождение казахского народа, не мог открыто высказать идею национальной свободы из-за цензурного давления царской власти, поэтому глубокие мысли пришлось передать на примере басен Крылова.

Известно, что первый сборник русского писателя и баснописца Ивана Крылова, переведенный на казахский язык, был опубликован в Санкт-Петербурге в 1909 году. Но прежде, чем выйти в свет он прошел тернистый путь, о чем свидетельствуют новые исторические документы и музейные материалы, обнаруженные в центральных архивах и фондах региональных музеев России. Благодаря новым архивным документам также удалось точно установить, в какой типографии была отпечатана книга А. Байтурсынулы «Қырық мысал» в обход жестокой царской цензуре.

В работе также рассматриваются ранее неизвестные аспекты творчества А. Байтурсынулы. Данный вопрос анализируется на основе вновь обнаруженных архивных документов Красноярского краевого историко-краеведческого музея Российской Федерации. Таким образом будут выяснены неизвестные проблемы современного ахметоведения.

Ключевые слова: Крылов, «Сорок басен», А. Байтурсынулы, перевод в стихах, «Қырық мысал», А. Букейхан, генерал-губернатор, цензура, Потанин, Ольденбург, Академия наук, талант художника.

Автор туралы мәлімет:

Жүсіп С.А. – PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Имаханбет Р.С. – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Оспанова Г.Т. – гуманитарлық ғылымдардың магистрі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Zhussip S.A. – Ph.D., L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Imakhanbet R.S. – Candidate of philological sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Ospanova G.T. – Master of Humanities, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.